

TÜRKİYE'DE GAYRİMÜSLİMLER: "KAĞIT ÜZERİNDE" VATANDAŞLAR!

AYHAN AKTAR*

Varlık Vergisi mükelleflerinden Niğde kökenli un tüccarı Yorgo Hacidimitriyadis, Erzurum-Aşkale'de kaldığı toplam beş ay boyunca her gün defterine notlar almıştı. Hacidimitriyadis'in günlüğünde 9 Nisan 1943 tarihinde şunları yazmıştır:

[Bugün] işe çıkmadım. İdrarımı topladım ve kanlı olduğunu gördüm. Tahlil neticesi bir kaç gün sonra anlaşılacak. Ayakta ve istirahatlı olan bazı arkadaşlar otelimizin ittisalında [yakınında] bulunan aşçı dükkanına birer çay almak için gitmiş idik. O arada komutan kontrol için geldi, bizim odalardan dışarı olduğumuzu münasip görmedi ve katiyen dışarı çıkmamız için kapuya asker bıraktı. Nerede yıkanacak ve sair ihtiyaçlarımızı nerede görecektik? Arkadaşlar İstanbul Kapusu yoluna gitmişler. Döndüklerinde yemek yemek ve saire için dışarı çıkmak men edildiğini hayretle karşıladılar. 129 kişi (5. ve 6. katile) bir binada idik ve suyu olmadığı gibi ap-teshanesi dahi yalnız bir [tane] idi. Nihayet yalnız beşer kişi [dışarı] çıkmamıza onbaşılar razı oldular.

10 Nisan.

Hava güzel, rüzgâr yok. Güneş her tarafı kaplamış. Ben de arkadaşlarla işe çıktım. İstanbul Kapu yolunda kar ve buz temizledikten sonra saat 13.00'de paydos yaparak 14.15'de yerimize döndük. Cumartesi olması münasebetiyle öğleden sonra çalışmak yoktu. Komutan koşullarımıza geldi. Otelimiz civarından [fazla] uzaklaşmamak üzere dışarı çıkmamıza musaade verdi. Bir arkadaşın (Bay Salfati) şehirden geldiğini gördü. Salfati asabi bir adam olmasından dolayı, komutanın ona "siz mahkumsunuz" ve saire sözlerine cevaben, "Esasen biz medeni haklardan iskat edildik. Bizi daha eyi kurşuna diziniz ..." demesi üzerine kendisini komutanlığa çağırıp yarın pazar günü ceza olarak işe çıkmasını emretmiştir.

11 Nisan.

... Saat 06.00'da kalktım. Yıkanmaktan dönüşümde bir arkadaşın sokağa çıkıp "çabuk bir araba çağırınız" diye bağırdığını işitdim. Koşdum. Bay Salfati intihar etmek üzere elinin damarını kesmiş ve o arkadaş yetişmiş idi. Kolunu bağladılar kanın akmasını azaltmak için ve kendisini hastaneye götürdüler. İsalet, fenalığın önü alındı. Rum arkadaşları ibadete davet ettik. Bir koşuşta Eksapsalmos ve Paraklisis [dualarını] okuduk (*Εξάψαλμος* ve *Παράκλησις*). Çocuklarımız mağ-duriyetimiz için acı acı göz yaşları dökdük.¹

11 Nisan 1943 günü gördüğü kötü muamele sonucunda umutsuzluğa kapılıp intihara teşebbüs eden Bay Salfati'nin "Esasen biz medeni haklardan iskat edildik" sözü bir dereceye kadar cumhuriyet döneminde gayrimüslim azınlıkların vatandaş olarak konumunu açıklamaktadır. Cumhuriyet döneminin gayrimüslim T.C. vatandaşı tek parti döneminin ilk yıllarında çalıştığı özel kesime ait işyerlerindeki işinden atılan, devlet memuriyetine girme imkânı olmayan, daha sonra kurmuş olduğu vakıfların mallarına el koyulan ve ulusal topluluğun bir parçası olarak görülmediği için her türlü ayrımcılığa maruz kalan bir insandır.²

* İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
1 Merhum Yorgo Hacidimitriyadis'in "Erzurum-Aşkale Günlüğü" tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

2 Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzuat, İctihat, Uygulama*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

3 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, *Düster-Üçüncü Tertip*, c. 24. s. 9-13.

4 Varlık vergisi ve cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan diğer Türkleştirme politikaları için bkz. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme Politikaları"*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

5 26 Ağustos 1943 günü İstanbul'dan yola çıkan son kafilelerden birinde bulunan, ismini bilmediğimiz bir varlık vergisi mükellefi Sivrihisar, Biçer köyü, Gökbel mezarındaki kampta yaşadıklarını yazıya dökmüş ve bu metin de Amerikan Milli Arşivlerinde istihbarat (OSS) belgeleri içinde yayınlanmıştır. Bu belgede, 10 Ağustos 1943 tarihinde Erzurum-Aşkale'den Sivrihisar'a nakledilen mükelleflerin içinde yaşadıkları kampın koşulları ve yapılan baskılar ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

"Kamp bir albayın komutasındaydı. Bu albay mükellefleri [!] içten içe demoralize etmekten şeytani bir zevk alan bir sadıstı. En sevdiği işlerden biri, mahkumları toplayıp uzun nutuklar atmaktı. Bir keresinde, 'Hepiniz sui niyet sahibi ve vatan hainisiniz. Eğer biri bana emir verirse [hiç tereddüt etmeden, aynen 1938'de] Dersim'deki Kürtlere yaptığım gibi hepimizin gırtlığını keserdim' demişti. Albayın bu uzun nutukların birinden sonra Sarfati isimli mahkum çadırına gidip bileklerini jilette keserek intihara teşebbüs etti. Arkadaşlarından biri onu gördü ve hayatı kurtardı. [Bileklerini kesmeden önce] Sarfati geride karısını ve üç çocuğunu emanet etmiş olduğu kardeşine hitaben yazılmış bir mektup bırakmıştır. Mektupta, 'Sağ olarak eve dönebilecek miyiz hiç bilmiyorum, ama ölüm her an üzerimizde geziniyor. Sana valyarıyorum, n'olur çocuklarımla ilgilen ve onları özgür bir ülkeye götür! Burada, asla bir köleden daha fazla bir şey olamıyoruz.' Bkz. Rifat N. Bali, *The Varlık Vergisi Affair: A Study on its Legacy-Selected Documents*, The Isis Press, İstanbul, 2005, s. 313-314 (Tercüme benimdir. AA) Yorgo Hacıdimitriyadis'in günlüğünde intihara teşebbüs ettiği anlatılan Bay Salfati ile metindeki Sarfati aynı kişi olmayabilir. İsim benzerliği meselesine dikkatimi çeken sevgili arkadaşım Rifat N. Bali'ye teşekkürler.

6 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yay., İstanbul, 1951, s. 50.

Yorgo Hacıdimitriyadis'in günlüğünde hikâyesi anlatılan ve isminden Musevi olduğu anlaşılan Bay Salfati sadece kendisine tarh edilen Varlık Vergisini zamanında ödeyememiş olduğu için Erzurum'a gönderilmiş bir kişidir. Kendisine ne kadar vergi salındığı, nereli olduğu ve ne iş yaptığı konusunda maalesef bir bilgimiz yok. Varlık Vergisi Kanunu'nun 12. maddesine göre, "borçlarını ödemeyen mükellefler ... memleketin herhangi bir yerinde bedeni kabiliyetlerine göre ... umumi hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılırlar" denilmektedir.³ Dolayısıyla, Bay Salfati sadece beden çalışarak vergisini ödemeye çalışan bir kişidir, kesinlikle hukuken bir mahkûm sayılamaz.⁴

1942-1943 yıllarında tahsil edilmiş olan Varlık Vergisi uygulanması esnasında gayrimüslim azınlıklar önce vergilendirme sürecinde yapılan ayrımcılık nedeniyle önce "müşkül mevkide kalan vatandaşlar" konumuna geldi ve daha sonra Bay Salfati'nin deyimıyla "medeni haklardan iskat edilme" noktasına getirildi. Cumhuriyet döneminde, gayrimüslim azınlıklar sadece hukuken T.C. vatandaşı olup, fakat vatandaş olmanın getirdiği hakların hiç birinden tam anlamıyla faydalanamayan bir insan grubuydu. Çoğunlukla da Bay Salfati'nin durumunda olduğu gibi ayrımcılığa ve kötü muamele tabi tutuluyorlardı.⁵

Daha Varlık Vergisinin hazırlık aşamasında, göreve 12 Eylül 1942 günü atanmış olan İstanbul Defterdarı Faik Ökte'nin önüne koyulan Ankara'dan yollanmış olan "gizli" damgalı yazıda şunlar yazılıdır:

...harp ve ihtikâr dolayısıyla kazanılan fevkalâde kazançları kanunlarımızın vergilendirmemekte olduğu, bu sebeple bilhassa ekalliyetlerin büyük servetler iktisap ettiği belirtildikten sonra, piyasada acele tetkikat yaptırılarak kimlerin bu şekilde fevkalâde kazanç temin ettiğinin tesbiti, **ekalliyetlerin** [gayrimüslim azınlıkların] **ayrı bir cetvelde gösterilmesi.**⁶

Maliye Bakanlığı'ndan İstanbul Defterdarlığı'na yollanan bu "gizli" damgalı yazıdan da anlaşıldığı gibi, kanun koyucu olağanüstü bir dönem yaşayan Türkiye'de vergilendireceği vatandaşlarını vergi ödeme kabiliyetlerine göre değil, etnik ve dini kökenlerine göre sınıflandırmaktaydı. Doğallıkla sınıflandırma bu şekilde yapıldıktan sonra, gayrimüslim T.C. vatandaşlarına diğerlerinden bazen on kat daha fazla Varlık Vergisi tahakkuk ettirmek mümkün olabilmıştır. Belki,

tartışmamız gereken en önemli mesele, sürekli olarak “müşkül mevkide kalan vatandaşlar” olma durumunun hukuki kökenleridir. Şimdi bu ayrımcılığı temel hukuki metinlerde yansıdığı biçimiyle ele alalım.

7 Şeref Gözübüyük ve Zekai Sezgin, *1924 Anayasası hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, SBF yayını, Ankara, 1957, s. 437.

I. “KÂĞIT ÜZERİNDE VATANDAŞ” OLAN GAYRİMÜSLİMLER

Hukuken T.C. vatandaşı sayılan, fakat merkezi otorite tarafından ulusal topluluğun parçası olarak görülmeyen gayrimüslimlerin yukarıda özetlemeye çalıştığımız konumu, aslında daha 1924 Anayasası’nın TBMM’deki tartışmaları sırasında netleşmiştir. Anayasayı hazırlayan komisyonun tartışılmak üzere Meclis’e yolladığı 88. maddenin ilk hali şöyleydi:

Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın “Türk” itlâk olunur.

20 Nisan 1924 günü TBMM’de 88. madde tartışılırken “Türk” teriminden ne anlaşılacağı meselesi gündeme geldiğinde, Celal Nuri [İleri] Bey söz alarak bunun aslında düpedüz milliyeti tanımladığını belirtti. Bunun üzerine söz alan Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey şunları söyledi:

Bütün siyasi hudutlarımız dahilinde yaşayanlara Türk ünvanını vermek bizim için bir emel olabilir. Fakat görüyorsunuz ki çok müşkül bir mücadelenin içinden çıktık ve hiç birimiz kalbimizde mücadelenin tamam olduğuna dair bir şey taşımıyoruz. Diyoruz ki: Devletin, Türkiye Cumhuriyetinin tebaası tamamıyla Türktür. Bir taraftan da hükümet mücadele ediyor, ecebiler tarafından tesis edilmiş müessesatta çalışan Rumu, Ermeniye [işten] çıkarmaya çalışıyor. Biz bunları Rumdur, Ermenidir diye [işten] çıkarmak istediğimiz vakit bize “hayır meclisinizden çıkan kanun mucibince bunlar Türktür” derlerse ne cevap vereceksiniz? ... Onlar Türk olamazlar. Hattâ Meclis de firari Rum ve Ermenileri Türk yapamaz ... O halde arkadaşlar, [bu] madde bizim aleyhimize kullanılabilir. İzahata muhtaçtır. Mütemmim [tamamlayıcı] bir madde lâzımdır ki, bunu kanun izah edebilsin.⁷

Tartışmalar biraz daha devam ettikten sonra, 88. madde, Hamdullah Suphi Bey’in önerisi doğrultusunda değiştirilerek şu hale dönüştürüldü:

Türkiye’de din ve ırk ayırd edilmeksizin **vatandaşlık bakımından** herkese “Türk” itlâk olunur.

Dikkat edilirse, bu maddedeki “vatandaşlık bakımından” sınırlaması cumhuriyet döneminde gayrimüslimlerin “kâğıt üzerinde vatandaş” olma durumunu tanımlayan bir hukuki karine olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısacası, merkezi otorite bir gayrimüslim vatandaşa gerekli yasal ve bürokratik güvenceleri sağlamakta, yani ona nüfus kâğıdı, pasaport gibi resmi kimlikleri sunmakta, fakat bu gayrimüslim vatandaşın ekonomik ve sosyal plandaki vatandaşlık haklarını kayıtsız şartsız kullanmasının önüne bazı engeller çıkartmaktadır. Kısacası, bu madde ile Müslüman vatandaşlar vatandaşlık haklarını tam anlamıyla kullanırken, gayrimüslim vatandaşların ayrımcı politikalarla karşı karşıya kalmasının hukuki kılıfı hazırlanmış olmaktadır.

1924 Anayasası’nın 88. maddesini kitabında ayrıntılı bir analize tabi tutan

8 Mesut Yeğen, Müstakbel *Türk'ten Sözde Vatandaş: Cumhuriyet ve Kürtler*, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 72.

9 Ayşe Kadioğlu, "Denationalization of Citizenship? The Turkish Experience", *Citizenship Studies*, c 11, sayı 3, s. 284.

10 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2007, s. 309-310.

Mesut Yeğen'in de belirttiği gibi, "88. madde, tek bir ifadeyle, iki farklı Türklük fikrini anayasal hüküm haline getirmişti. Hiç şüphesiz birini telaffuz, diğerini işaret ederek".⁸ Vatandaşlık haklarını hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan kullanan Müslüman çoğunluk ile sadece "kâğıt üstünde vatandaş" olan gayrimüslimler.

Bu konudaki yeni akademik çalışmalarda artık vatandaşın tanımını "vatansız/haymatloz olmaktan çıkmış", yani bir ulus-devletin şemsiyesi altında korunmuş bir kimse olmaktan öte, o ulus-devletin tüm kurumlarında hiçbir ayrımcılığa tabi tutulmadan var olan ve aynı zamanda o ulus-devlet içinde vatandaşlara dağıtılan tüm mal, hizmet, teşvik ve imtiyazlara

herkes kadar eşit mesafede duran bir kişi anlaşılmaktadır. Ayşe Kadioğlu'nun da belirttiği gibi, vatandaşlığın ulus-devleti şekillendiren "bir milletin parçası olma" durumundan arındırılması tartışılmaktadır.⁹

Konuya bu çerçeveden baktığımız zaman, gayrimüslim T.C. vatandaşlarının etnik köken itibariyle tanımlanmış Türk ulusal topluluğunun parçası olarak görülmedikleri –sadece "kağıt üzerinde vatandaş" oldukları için vatandaşlığın getirdiği siyasal, sosyal ve ekonomik imkanlardan faydalanma şansları sınırlandırılmış veya engellenmiştir.

1924 Anayasasının 88. maddesini yorumlayan merhum Bülent Tanör, bu maddeyi son derece dar bir hukuk mantığı içinde ele alarak şunları söylemektedir:

Anayasa, dinsel ve ırksal farklılıkların bulunduğunu ancak, "Türk"lük sıfatının dinsel ve ırksal bir anlam taşımadığını, *coğrafî* ("Türkiye ahalisi") ve *siyasi* ("vatandaşlık bağı") anlama geldiğini vurgulamaktadır.¹⁰

Halbuki, Temmuz 1923'te imzalanan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu antlaşması olan Lozan Antlaşması'ndan yaklaşık dokuz ay sonra TBMM'de tartışılmaya başlanan 1924 Anayasası'nın bu antlaşmanın lafzına ve ruhuna aykırı maddeler içermesini beklemek anlamsızdır. Örneğin, Lozan Antlaşmasınının 37. ve 43. maddeleriyle ülkemizde gayrimüslim azınlıkların vatandaşlık hakları güvence altına alınırken, 1924 Anayasası'nda T.C. vatandaşlığının tanımının etnik bakımdan Türklüğe veya Müslümanlığa gönderme yapan bir formülasyon içermesi düşünülemezdi. Ancak, gayrimüslim azınlıklara karşı anayasal metinler düzeyinde hukuken (*de jure*) bir ayrımcılık yapılmamış olsa bile, 88. madde tartışılırken Hamdullah Suphi Bey'in söyledikleri fiili durumu (*de facto*) bütün açıklığıyla gözler önüne sermektedir. Bu "fiili durum" ilerleyen satırlarda örneklerle ele alınacaktır.

Fiili durumlar yaratarak gayrimüslimlerin vatandaşlık haklarını tam anlamıyla kullanmalarının önüne engeller koyulması tüm cumhuriyet tarihi boyunca standart bir uygulama olarak hayata geçirildi. Kuşkusuz, bu engellerin en önemlisi cumhuriyetin ilk yıllarında özel kesimde ve kamu kesiminde gayrimüslimlerin istihdamına fiilen getirilen sınırlamalardır.

II. İSTİHDAMDA AYRIMCILIK: “TÜRKİYE, TÜRKLERİNDİR!”

TBMM'deki anayasa tartışmalarının üzerinden yaklaşık iki yıl geçtikten sonra, İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir R. Lindsay, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e yazdığı raporda önce genel bir değerlendirme yaparak “Türk milliyetçiliğinin özünde, Avrupa'nın başka yerlerinde ortaya çıkan milliyetçiliklerden pek farklı olmadığını” belirtiyor, “[ülkede milliyetçilik dalgasının] gittikçe artan ölçüde güçlenmesinin nedenlerini de, Türkiye'nin kendisini uzaklardaki başkent Ankara'ya kapatmasına ve [bu] yeni salgının hep [sâri] hastalıkların ilk devrelerinde olduğu gibi yüksek ateş ile seyrediyor olmasına” bağlıyordu.

Bu ilginç raporda “polis ve belediye yetkililerinin hiçbir zaman yazılı olarak tebliğ edilmeyen emirlerinde, yabancıların sahip olduğu dükkân ve banka olsun, tüm firmalarda çalışanların %75'inin Müslüman Türklerden oluşmasını [temin etmek yönünde] karar aldıklarını ve [bunu yapmak doğrultusunda onları] zorladıklarını” belirtiyor, son kısımda “[İstanbul] liman şirketinin millileştirilmesinden sonra da gayrimüslim Türk vatandaşlarının da kılavuz kaptanlık, dalğışlık ve gemilere mal satma (*ship chandling*) mesleklerini sürdürmelerine engel olunduğu” vurgulanıyordu. İngiliz elçisinin dikkatinden kaçmayan diğer bir husus da şuydu:

Belediye yetkilileri [de] tüm işlerin Türklere tahsis edilmesine çalışıyorlar. Örneğin, şoförlerin ehliyetlerinin temdidi için verilen dilekçelerin sonucunda, hiçbir yabancı [uyruklu] ve gayrimüslim şoföre ait ehliyet temdit edilmiyor. Ayrıca Türk bandıralı gemilerde çalışan yabancı [uyruklu] usta ve çarkçıbaşılara da bu işlerin artık Türklere tahsis edildiği belirtilmişti.¹¹

Raporun sonunda elçi, cumhuriyet yönetiminin Türk olmayan unsurlara duyduğu yoğun güvensizliğin sonucu olarak, etrafını bir Çin seddiyle çevirip sadece kendilerine ait bir devlet kurmak istediklerini belirtiyordu. Bu güvensizliğin büyük devletlerin yüz yıldan beri Türkiye'ye karşı uyguladıkları politikalar sonucu oluşmuş olduğunu belirten İngiliz elçisi, Cumhuriyet yönetiminin yabancılardan gelebilecek herhangi bir baskıya karşı kendilerini tamamen korumaya niyetli olduğunu vurguluyordu.¹²

Aynı günlerde, İngiliz sermayesiyle kurulmuş İstanbul Telefon Şirketi'nin Londra'daki temsilcisi J.E. Kingsbury, İngiliz Dışişleri'ne yazdığı mektupta İstanbul'daki şirket temsilcisinin Türkleştirme politikasından şikâyet eden mektubundan alıntılar yapıyordu. İstanbul'daki müdür şöyle diyordu:

1912 yılından beri yanımda çalışan şoförüm Niko'yu kovmak zorunda kaldım. Vilayet onun şoförlük yapmasına izin vermiyor. Garsonlardan tutun da -ki buna şimdi gayet mütevazı bir ücret karşılığında çalışan düzinelerce beyaz Rus garson kızlar da dahil- bütün gayrimüslimleri işten atıyorlar.¹³

¹¹ İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay'dan Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e rapor: Public Records Office (PRO), Kew Gardens, Londra. FO 371 / 8 Şubat 1926 tarihli ve E1072 / 373 / 44. numaralı belge.

¹² Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Türkleştirme hareketleri için son derece yararlı bir anı kitabı için bkz. Ahmet Hamdi Başar'ın *Anıları: Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi: “Gazi bana çok kızmış...”* (yay. haz. Murat Koraltürk), Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2007.

¹³ Londra'da J.E. Kingsbury'den İngiliz Dışişleri'ne 18 Şubat 1926 tarihli mektup: FO 371/E1186/373 / 44.

14 The Ottoman Railway from Smyrna to Aidin şirketinden İngiliz Dışişleri'ne 2 Mart 1926 tarihli mektup: FO 371/E1470 /373 / 44.

15 İngiliz Dışişleri'nde 18 Mart 1926 günü yapılan toplantının tutanağı: FO 371/E1874 /373 / 44.

16 İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir L. Lindsay'dan Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e rapor: FO 371 / 9 Mayıs 1926 tarihli ve E3016/373/44 numaralı belge.

17 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yay., İstanbul, 1951, s. 48.

18 Türkleştirme politikaları ve bunların cumhuriyetin ilk yıllarında nasıl şekillendiğine dair yeni bir çalışma için bkz. Soner Çağatay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, Routledge, 2006.

Kingsbury, şirkette çalışan çok az sayıdaki uzman İngiliz personel hakkında henüz bir baskı gelmediğini, fakat işten atılan gayrimüslimler yerine kalifiye adam bulmakta çok zorlandıklarını belirtiyordu.

Benzer yakınmalar İzmir-Aydın demiryolunu işleten şirketten de geliyordu. “Ankara’da demiryollarının devlet elinde olması gerektiği konusunda güçlü bir kanaat hasıl olduğunu belirten” İzmir’deki Genel Müdür Mr. Shewan, “bu kanaati güçlendiren olgunun Anadolu demiryollarının Türkler tarafından işletilmesi örneğinden kaynaklandığını” anlatarak, Anadolu demiryollarının aslında zarar ettiğinin bilinmediğini veya önemsenmediğini ve bu zararın da devlet tarafından karşılandığını belirtiyordu.¹⁴

İzmir-Aydın demiryolu şirketiyle ilgili 18 Mart 1926 günü Londra’da yapılan toplantıda tartışılan konulardan biri çok ilginçti: Firma yetkililerinin İngiliz Dışişleri’ne ilettiği şikâyetleri özetleyen tutanakta, İzmir Rıhtım Şirketi’nin millileştirilmesinden sonra İzmir’de demiryolu şirketinin kendi mülkü olan dalgakıran, rıhtım ve vinçleri kullanmasına izin verilmediği, çünkü limanda çalışan işçilerin yabancı

ve potansiyel casus olduğu, sırf bu nedenle de işten atılmalarının istendiği belirtiliyordu.¹⁵

Yaklaşık iki ay sonra, Ticaret Bakanlığı İstatistik Şubesi tarafından tüm sigorta şirketlerinin temsilciliklerine yollanan anket formunda sigorta şirketlerinin sermaye yapısı, merkezlerinin bulunduğu yabancı ülkeler, temsilcisi oldukları veya bağlı buldukları yabancı şirketin ortaklık yapısı hakkında ayrıntılı sorular yer alıyordu. Ancak bu anketin ikinci bölümü Türkleştirme politikaları açısından son derece anlamlı bilgiler içeriyordu. Bu kısımda şirketlerde çalışan memur ve işçilerin önce aldıkları maaş kategorilerine göre ayrıntılı dökümlerinin yapılması istenmekte, sonra her ücret dilimi içinde çalışanların “Müslüman Türkler”, “gayrimüslim Türkler” ve “yabancılar” olarak kendi içinde dağılımının belirtilmesi isteniyordu. İngiliz Elçisi Lindsay Londra’ya yazdığı raporunda, bu anket formunun Müslüman ve gayrimüslim Türk vatandaşları arasında yönetim nezdinde yapılan ayırımın ilginç bir kanıtı olduğunu belirtiyordu.¹⁶

Dikkat edilirse, 1926 yılında yapılan anketin kategorileri 1942-1943 yıllarında uygulanacak olan Varlık Vergisinin kategorileri ile de son derece uyumludur. Varlık Vergisini İstanbul’da uygulayan Defterdar Faik Ökte’nin anılarında vergi mükelleflerinin guruplandırılması şöyle anlatılır:

Cetveller **M** ve **G** diye ikiye ayrıldı. **M** Müslüman grubu, **G** gayrimüslim ekalliyetleri temsil ediyordu. Bilâhare bu harflere dönmeler için **D**, ecnebiler için **E** harfleri katılacaktır.¹⁷

Bu noktaya kadar “müşkül mevkideki vatandaşlar” olarak tanımladığımız gayrimüslimlerin cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal topluluğun dışında tanımlanmış olduğunu ve o tarihe kadar toplumda sahip oldukları birtakım haklardan nasıl arındırıldıklarını anlatmaya çalıştık. Ayrıca, sürecin hukuksal bağlan-tılarını ele almaya gayret ettik.¹⁸

III. GAYRİMÜSLİMLER VE KAMU KESİMİNDE İSTİHDAM

Son dönem Osmanlı yönetiminin uyguladığı politikaların aksine cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren gayrimüslim vatandaşlara devlet memuriyetinin kapıları tamamen kapanmıştı. Osmanlı modernite anlayışının aksine, yeni kurulmuş olan cumhuriyet bir anlamda zımnen gayrimüslimleri “güvenilmez unsurlar” ilan etmiş ve kamu istihdamından uzak tutmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, açılan modern okullarda eğitim görmüş olan gayrimüslimler Osmanlı kamu bürokrasisinde giderek daha fazla istihdam olanağı buldu. Örneğin Carter Findley’in 1850-1908 yılları arasında Hariciye Nezaretinde çalışan memurların sicil dosyalarına dayanarak ortaya koyduğu sayılara göre, bu dönemde Osmanlı dışişlerinde çalışan meslek memurlarının yaklaşık üçte biri (%29) azınlıklardan oluşuyordu.¹⁹ İmparatorluğun son döneminde azınlıklar arasında varolan tüm milliyetçi ve ayrılımcı hareketlerin yarattığı olumsuz etkilere rağmen, Hariciye Nezaretinde çalışan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında “devlet memuriyetine atanmak açısından fırsat eşitliğinin gerçekleştirilmiş” olduğunu söyleyebiliriz.

Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu’nun son otuz üç yılına damgasını vuran ve saltanatında İslamiyet ve Türklük sembollerini “imparatorluk milliyetçiliği” mantığı çerçevesinde ustaca kullanmış olan Sultan II. Abdülhamid döneminde bile, bürokrasi içinde azınlıkların görev almalarına ve yükselmelerinde bir engelleme söz konusu olmadı.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslimlerin istihdamıyla ilgili çalışmasında İlber Ortaylı, Osmanlı bürokrasisinde gayrimüslim memurların atanması ve çalışmasını “dış Hıristiyan devletlerin baskısına bağlayarak açıklama[nın] pek doğru” olmadığını belirtir ve şöyle devam eder:

Devlet hayatındaki kozmopolitizmin XVIII. asırdan beri şekillenmesi ve XIX. asırda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin tıpkı Müslümanlar gibi hizmete girip muhtelif yerlere tayin edilmesi söz konusudur. Böylelikle Tanzimat döneminde bu alanda geleneksel bürokrasinin bir kalıbı değişmekte yeni bir gelişme görülmektedir.²⁰

Tek parti döneminde ise, gayrimüslimlerin devlet memuriyetine alınması önce *de facto* olarak durduruldu ve daha sonra da bu fiili durum yasa çıkarılarak *de jure* hale getirildi. 18 Mart 1926 tarihli ve 788 sayılı Memurin Kanunu’nun 4. maddesinde, “Memur olabilmek için aşağıdaki şartları haiz olmak lâzımdır” denildikten sonra, maddenin “a” fıkrasında, “Türk olmak” şartı koyulmuştu.²¹ Devlet memuru olmanın şartını “T. C. vatandaşı olmak” şeklinde yazmak yerine, doğrudan Türk etnik kimliğine gönderme yaparak belirleyen bu kanun 1965 yılına kadar yürürlükte kaldı.

1965 yılında değişen Memurin Kanunu’nun yine de kamu kesiminde istihdamın yolunu gayrimüslim vatandaşlarına bir sınırlamaya tabi olmadan açtığını

¹⁹ Carter V. Findley, “The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis), c. 1, Holmes and Meier Publishers, New York, 1982. s. 343.

²⁰ İlber Ortaylı, “II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri-Bildiriler*, İÜ Ed. Fak. yayını, İstanbul, 1994. s. 168.

²¹ Memurin Kanunu’nun metni için bkz. *Düster-Üçüncü Tertip*, c. 7, s. 667.

22 Bkz. Şengün Kılıç (der.), *Biz ve Onlar: Türkiye’de Etnik Ayrımcılık. Araştırma–Röportaj*, Metis Yay., İstanbul, 1992. s. 65.

söylemek zordur. Her şeyden önce 6-7 Eylül 1955, 1964 yılında İstanbul Rumlarının bir kısmının sınır dışı edilmesi ve son olarak 1974 Kıbrıs harekâtından sonra Rum vatandaşların ülkeyi terk etmiş olmaları bu sefer de azınlıklardan gelen talebi minimize etti. Zaten Varlık Vergisi uygulamasından sonra yaklaşık otuz bin Türkiye Yahudisinin İsrail’e göç ettiğini düşündüğümüz zaman Osmanlı İmparatorluğu’ndan devrolan gayrimüslim azınlıkların cumhuriyet tarihi boyunca uygulanan ayrımcı politikalar sonucunda demografik olarak elendiğini görmekteyiz.

Bu durumu biraz mizahla karışık olarak anlatan Ermeni kökenli gazeteci merhum Dr. Hagop Sivaslıyan, 80’li yıllarda yapıldığını tahmin ettiğimiz bir açık oturumda kendisine, “Ermenilerin ikinci sınıf vatandaşlar olmadıklarından, Türklerle Ermenilerin arasında bir ayrılık bulunmadığından, ekonomide iş alanlarının Ermenilerin elinde olduğundan ve Türklerin sahip olduğu bütün haklardan gayrimüslimlerin de yararlandığından” söz eden bir öğretim üyesine şu cevabı verir:

Osmanlı zamanında Ermenilerin paşa olduğundan, yönetici olduğundan bahsedilir. Pekiyi efendim, Osmanlı zamanının Ermenileri zekiymiş yetenekliydim de, Cumhuriyet zamanının Ermenileri aptal mı, neden böyle bir şey hiç olmuyor? ... Ben ... gazeteci, tıbbiye bitirmiş ama bu işi hiç yapmamış, iş sahibi biriyim ... Ben ticaret falan istemiyorum. Ben nahiye müdürü olmak istiyorum. Öyle bir hobim var benim. Ve inanıyorum ki, Türkiye’de kaç tane nahiye müdürü varsa en iyisi olacağım. Ama olamıyorum. Olamadığıma göre bir sorun var.²²

Tek parti döneminde kamu kesiminde çalışma olanaklarını sadece “etnik Türklere” veya “Türkleştirilmeye müsait olan” Laz, Boşnak, Çerkes, Kürt vs. kökenli vatandaşlara tahsis eden Memurin Kanunu, bir yandan nüfusun önemli bir kısmını “Türkleşmeye teşvik ederken”, bir yandan da gayrimüslimlere karşı uygulanan “ayrımcı” mevzuatın tipik bir örneğini oluşturmaktadır. Bu kanunla, etnik köken açısından Türk sayılmaları mümkün olmayan gayrimüslim T.C. vatandaşlarına, eğitim ve becerileri ne kadar gelişkin olursa olsun, yaygın anlamda devlet memuriyetinin yolu kapanmıştır.

IV. SONUÇ YERİNE

Belki de bu yazıyı bir soru sorarak bitirmek en iyisi... Acaba, gayrimüslim T.C. vatandaşlarının “kâğıt üzerinde vatandaş” olarak algılanmasına son verilebilir ve bununla ilişkili olarak merkezi otorite tarafından gayrimüslimlerin önlerine konan engel ve sınırlamalar ortadan kalkabilir mi? Veya en azından yumuşatılabilir mi?

Türkiye Cumhuriyeti’nin “esas teşkilat hukuku”nun baştan beri etnik temelli milliyetçilikle biçimlendirildiğini veya rengini/kokusunu bu milliyetçilik anlayışından aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu anlayışın sonuçları bugün ülkemizde tartışılan temel meselelerin tümüne sinmiştir. Kürt meselesinden gayrimüslimlerin vakıflarına, Heybeliada Ruhban Okulu’nun tekrar açılmasından Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi’nin vatandaşlara hizmet olarak Kürtçe broşür bastırıp halka dağıtmasının soruşturulmasına kadar günlük gazetelerde karşı-

mıza çıkan her haber, aslında “etnik temelli Türk milliyetçiliği”nin ülkenin toplumsal/sosyolojik gerçekleriyle çatışmasının sonuçlarından ibarettir.²³

Bu noktada safdil olmanın gereği yoktur; Türkiye Cumhuriyeti’nin “esas teşkilat hukuku”nun bir günde değişeceğini düşünmek bir hayaldir. Fakat anayasa, siyasal partiler kanunu, seçim kanunu, dernekler kanunu ve benzeri kanunların zaman içinde değişmesini talep etmenin ve bunların değişmesine yönelik siyasal projeler üzerinde düşünmenin zamanının geldiğini sanıyorum. Yukarıda rastgele sıraladığım meselelerin özünde rengini ve dokusunu belirleyen “etnik temelli Türk milliyetçiliği” anlayışının daha makul, tahammül edilebilir bir noktaya doğru evrilmesi ve bireylerin vatandaşlık haklarını boğmaması şarttır. Ancak, bu evrimin uzun ve sancılı bir dönüşüm süreci anlamına geldiğini unutmamak gerekiyor. 1924 yılında İstanbul’da İngiliz Yüksek Komiseri olarak görev yapan ve gayrimüslimlerin işten atılmalarını izleyip Londra’ya ayrıntılı raporlar yazan Neville Handerson’ın dediği gibi “Had safhadaki yabancı düşmanlığı ile akıllı selim arasındaki mücadele çok uzun sürecektir. Eğer birincisi eceli ile ölecek olsa veya tasfiyeye zorlansa bile can vermesi de hayli zor olacaktır.”²⁴

23 31 Temmuz 2007 tarihli Radikal gazetesinden bir haber: “Kürtçe ve Zazaca broşürler, aralarında Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı Osman Baydemir’in de bulunduğu DTP’nin yerel yöneticilerinin başını derde soktu... DTP’li yerel yöneticiler, temizlik konusunda vatandaşları bilinçlendirmek için Türkçe, Kürtçe ve Zazaca ibareler bulunan broşürleri belediye bütçesinden ödeme yaparak bastırdı. Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki Hakkındaki Kanun’a aykırı hareket edip görevi kötüye kullandığı gerekçesiyle [haklarında] soruşturma açılması istendi.”

24 İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri Neville Handerson’dan Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a rapor: FO 424/260 / 15 Ocak 1924 tarihli ve E 633/32/44 numaralı belge.